A.C. Joshi Library
P.U. Chandigarh

MSS No. 189 Subject Religion

Name of MSS नैषधचरित दीपिका Naisadhiyacaritadipika

Author - -

Period - - Folios 12

Script Sanskrit Source Prithipal Singh, Amritsar

Missing Folios - -

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै·टी·एवि·

स्वीनां स्थितिर्मेतधानस्यानंस्रुणामनंभय। सखोयत्रनिलीनास्तस्यानंस्रगयस्वैसर्य: इतिलु अनास
स्वी पुमापतचेतसंप्रियां हत्वासोयंनलः स्वयंसायंतनविधिं विकीर्णुनिरगात्॥१६३॥ श्रीहर्षमिति॥ ॥
एकविंशतयागएषतेइसेकविंशागणान:॥१६४॥ ॥यं प्रास्तनद्विलिंगक्षितिपतिसततंस्रमधितांप्रि: स्वयंभू:पा
तिव्रतैकसीमासुकविनरहरिंनालमायां समाप्ता॥ यंजिघारणप्रयोगीकलयतिक्षपयातत्सौदीपिकायांस
गोसावेकविंशोनलचरित्तनिभृतश्चारुनीराहितोभूत॥१॥ ॥इतिश्रीनैषधीयटीकायामेकविंशस्सर्ग:
२१॥ ॥छ॥ ॥श्री:॥ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ ॥छ॥ छ॥ ॥छ॥॥छ॥॥छ॥॥छ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्रमाप्रतिरूद्धित्वं प्राप्तो विपियस्त्वस्त्ववचने प्राकाम्यं रम्या प्राकाम्येण रम्या विश्रंभ आपितया रम्या यस्या दिनो विदिशि वय
शासान्नध्ः कामावसायइच्छा प्राप्तिर्यया सा नतो हेतोरीशास्तु सः सन्निहितविज्ञाननिर्मितरूपा यैतुभ्यमशावेम्बय
रणि ददौ इति मन्ये। अणिमा लघिमा चैव महिमा गरिमा तथा॥ प्राकाम्यं च तथेशित्वं वशित्वं समुदाहृतम्॥ यत्र
कामावसायित्वं गुणेनेतान् ऐश्वरान्॥ प्राप्नोति सष्टौ नरमाघ्रपरा निर्वाणस्य सूचकानि सृष्टौ भूतयः॥ ६० ॥ लवइव
इति॥ लवडुकेः स्तुतये वयं न पटीता : अतस्ततो न्यूनमप्यमतमेव स्तुमः । तस्मात्तस्य सततेस ततादृओगरुन्मदिड्ढयोः स्यो
नेसमरोऽमृतरतिलाने अनर्घोदिवस्तु निमहृतां लोभेन संगमो आपतेयस्मिन्नामामस्तेइष्टा रससहकार भृंगरूढिरिप
दुग्धे स्थिरावसानया चालया वाचानि जपदानां स्मितं तादिपदानां निजचरणयो अप्रक्षालनप्रसादः कृतः अमतेनस
क्षालितानि पदानी अर्थः स्वामिनो यस्मिन् अनुग्रहातिशयः स एव चरणे प्रक्षालनादिकं करोतीति ॥ ६१ ॥ शोकइति ॥ भोः
सुंदरि कोकयोः शोकस्त्वं नाधते चेत्तर्हि कथयस त वा मा करोहं कुत्सां गत्वैव कुस्याऽजल प्रति विवितं भानुमनस्तया
तं अनुनये अस्तं मा यासीरिति प्रसादयामि एकमत दृएकाभिनिवेशो मुरस्य महस्थ अतएवासौ भानुरंजलौ वद्धेपि यदि
ममप्रसादपराङ्मुखो भवत् तर्हि अम्भामेव कोकाभ्याम् अंभोंजलिं दत्वा इहैव स्थाने त्वां प्राप्स्यमानमायइष्ट्वा आज्ञातस्ते
ध्यावंदनं कृत्वा आगच्छामीति सूचयति ॥ ६२ ॥ नदेति ॥ ततो हैतो स्वदीयहास्य मल्लभ्रतायसुखायत्वं निअस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

क्षुरससमुद्रात्प्रसरन्तीं सुधां यद्युत्पादयेत् तर्हि सा सुधा त्वद्रसनायाः क्षतिमत्कर्णयोरुल्लसत्पारुल्यात्र
सिरूपां वा न्वमाह्वयेत स्पर्धया मानियत्यात्मने यदं अमृतया रणपरिणतकायः शर्करावलं संर्थेक्षु
लापकारगत्कर्षणजनितनं तनुनिर्मितिरत्नात माचष्टे क्षुरससमुद्रं मथित्वा प्रसरन्तसुधां यद्युत्पादयेत्तदा सा
सुधा भैमीवचसस्तुल्या भवेदित्यर्थः ॥१५४॥ आस्येइति ॥ तव मुखे या वाणी वसति तस्या लीलाकमलं विकस्वरसौ २१
रभवति तथा तस्याः कलो वैणो वीणासंबंधी निक्वण एव निक्वणेन वामि सहारणविलासएवामृतं यत्र तस्मिन्
तस्याः क्रीडाविहारयोग्यं गैरिकमेव सुधाचूर्णं तिनिनिर्मीयते इति गैरिकसुधानिर्माणमेव तस्मै तदेवाधरो यत्र तस्मि
न्मुखे दंतपंक्तिः अयं मुक्ताहार एव राजते न मे दंतपंक्तिः किंतु मुक्ताहार इति भावः मुखवसौरभं सरस्वत्या लीलाकम
लसौरभं त्वेन वाणी (तत्वङ्गु वाचेचनम्) वीणाक्वणितत्वेन अधरो हिंगुलत्वेन दंतपंक्तिश्च हारत्वेनोत्प्रेक्ष्यते ॥१॥
वाणीति ॥ तव वाणी कामदेवतीर्थका पिशृंगाररसनदी निर्मलोदनदी च एतन्नदीसंबंधि सैकतस्पसि
कतैव खंडः खंड इति लोकैरभिधीयते निर्मलास्सिताम्बक्रिकाः शर्कराचक्रापेतस्यानया अमृतसृतिका
येवस्यताः किमु अस्याः पयांसि इदं पयांस्येवामृतं किम् इदं तीरेऽस्यास्तीरे तवैवाधरो किमु ॥१५६॥ यदेति ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैरीषसं

भोक्तारुणि अमृतनदीप्रवाहरूपा तवेयं वाणी कोकिलानां सम्यग्गातुं नायाति कोकिलाभिर्गातुं न शक्यते रु
सार्थः अत एव असौ वाणी ताभिः कोकिलाभिः रसिककंठेरु चिपुटके गले सुतरसं कषायेकं वैवाकर्तुं त्विव्रीडया व
न सहकारे स्थित्वा आम्रेषु हि तेन पुनः दीरणेन कतिवा धारा न्नाभ्यस्यते आम्रे स्थिते हि स्थिर लक्ष मिस समरः ॥१५७॥ ऊर्ध्वं
निगतं वो मरोधरोवं ध्रुकमालारूपं कामस्य धनुः तत्र धनुषि तव अधरो स्ततस्याधः सीमांतेनि स्थिता रेखैवलता सैव मौ
र्वी ननु प्रिये एषा तावत् की वा गम्भि मात्मयो धनुस्तत्र धनुषि तव अधरे) वेद एव सो यं धनुर्वेदः कोण धनुर्युक्ताभि
र्वीणाभिः कृचितं प्रारभ्यते यो यो हि धनुर्वेदमभ्यस्यति मम धनुरेवाभ्यस्यतीति वीणा अपि तव ह्याली धनुर्वेदमभ्यस्य
न्ति कोण धनुषा सहाभ्यस्यतीति युक्तमेवैतत्सर्वं ॥१५८॥ सगताम्य इति ॥ स पुरुषो मा म्यः पशुप्रायः स विदग्धस
भायां ह्रीयतां सदा याति भो मुग्धे तं च पुरुषं कामस्य शरास्त्वमपि विगा नो सुखा निं दोन्मुख अभवंति म धु किं की
हृशामिति कस्मिं चित्स्पृहति सति यः पुरुषस्तवाधरसुधारं न दत्ते हेमवकी हरिति ति प हृतिय स्वहपुलहूरं नदत्ते सुधाकी रामः
हृशी नामेति दहतियस्तवा च सुधारं न दत्ते सम्मा म्इसादि ॥१५९॥ मध्ये इति ॥ यस्मात्त्वं मध्ये वलग्ने वहुलि माधत
सो स्मायन्च म हैमा विस्ता रो गरि मा गुरुत्वं ताभ्या सह वर्तते इति समाहेमगरिम ईदृक्नितंबयुग्मं यस्याः साय ११
स्वजा गमस्य कान्त्वा मानं चेतो वसितं चित्त वशीकरणशक्तिर्यस्या सा यस्य हास्यं धत्तो लघिमाल घुत्वं पयासाय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भिषातांभाषितइत्यर्थः॥ अत्रार्यसतीपार्वत्योर्दिगंबरत्वेपतिचरित्रानुसरणव्यतिरेकेनैमूल्यंनपश्यामः संध्यौभवासंध्याहृयोः संध्ययोः समाहारोवायतोऽस्त्यत्वंचेतिस्त्रीत्वेऽस्त्यत्वेचहृतेङीपिसतियस्येतिलोपेहलस्तद्धितस्येतियकारलोपेचहृतेहिसंध्यीतिसिद्धम्॥११॥ आदायेति॥ योयंभानुरेवभिक्षुःसन्यासीदंडमेवकंवेणुदंडंवगृहीत्वाम्बरमुदितम्भ्रमतिसोयंतापसस्तपोयुक्तःसायंसमुद्रेस्नानंकुर्वन्संध्यामेयमेवकषायंकषायेणगैरिकादिनारक्तमम्बमधत्ततीरेइतिशेषः यथापरिव्राडन्योपिवस्त्राणितीरेनिक्षिप्यस्नातितथायमपीत्यर्थः॥१२॥ अस्तेति॥ निकषपाषाणसदृशेऽस्ताद्रेः संध्यायाःकषोक्षेरवेनपरीक्षितंतंरविरूपंसुवर्णपिंडंविक्रीयद्रव्यंचौराःकाद्यःतारावराटान्तस्याएवकपर्दकानादितजगरहे इतिमन्येइत्यर्थः॥१३॥ पचेलिममिति॥ स्वयमेवपच्यतेइतिपचेलिमंकर्मकर्तरिकेलिमरउपसंख्यानम्॥ अर्कविंबमेवपरिपक्वंदाडिमफलंमुत्तार्यनिर्मोचितत्वचासफलस्यसत्वातगिनेयंसंध्याभातीतिशेषः अस्यफलस्यबीजभक्षकेनकालेनताराख्यमदसीयंदाडिमसंबंधितदस्थिरूपंनिष्ठ्यूतमिवास्तीतिशेषः हृतसाराणिबीजान्यस्थिन्याहुर्नोच्यंते॥१४॥ तारेति॥ अत्रक

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैरी ह्यावि॰

र्त्रीकालोध्याक्रियते कालेन वीजमादमादं जग्ध्वाजग्ध्वाअरदेर्नमुलदूयंतारातति रुडुसमूह गच्छयस्यादाडि
मफलस्यास्थियुग्यांनिरष्टीविनिस्मृतम्॥ यद्दाडिममादमादमिति वान्वयः तस्याकिमंपाकेननिर्दंतं या
किममभावप्रसयांतादिमनिश्चक्रम्यः तत्पक्वदाडिममेवरविस्तंति कुलाहसकुलंपेशालंवस्तुतइदि
तंमध्यवर्त्तिवीजादिसारंगदहीत्वोत्सर्यः यद्दानिर्मोक्ष्मनि कुलाग्निकोबणोद्भूतिडाच्च णबासंध्योजिता
किल्वइपेसर्यः॥१५॥ संध्येति॥ संध्यावसानेहुतोद्भूतनन्तस्यहरस्य पादयतनाभिघाताद्गुसतद्भिः
कैलाशशैलस्फटिकशिलासकलैः योरलंहृता यत्रपताराग निहूवीयम्॥१६॥ इसमिति॥ एवंनस्त्वहत
वर्णनज्ञातयालक्ष्यया एवासत्तांसंध्यांज्ञात्वातारांभिस्तमसाचदंतुरं व्योमपश्यन्सनलःपुनरवोवत
॥१७॥ रामेषिति॥ पूर्वंराघवशरैर्यन्मर्मच्छेदनंमर्मभेदनंतज्जनितपीडातिशयात्समुद्रउत्सपातच्च
यमुत्सतितः समुद्र एव नतु नभः कीदृशं नभः ग्रहाणामयंग्राहः सचासाबोघश्चतेननु किमीरितम्चित्रो
मीनोमीनराशिः कंकुशंरवाकरः स्वातिमात्रमंडलीययत्रतत् समुद्रोपि ग्राहौघैर्नक्रसमूहैः किं
दीरिता मीनाकंबशंखमयस्पताग्शोभवति अर्मतो विशेषणं समुद्रस्य भोः कामशराग्नानमुकामेवार

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

श्मेव भ्रुवौ यस्याः ॥१९॥ मोहायेति ॥ देवानामप्सरसां च परस्परमनुरागाय कामं न विसृजन्त्वाणा एवं ता
राः इति शंके यं च बाणस्य कामस्य वह्न्यो बाणाः कुत इत्यत आह पंचशरस्य नाम्नि पंचशराः स खलु प्रपंचना
चीनं तु पंचत्व संख्यावाचकः यथा पंचं वित्ती रामा स्यंद्य स्य स पंचास्यः सिंह इति भाव ॥ नभ इति ॥ रात्रि वि
रहव्या कुलस्य स्वर्नदी तस्वा सि चक्रवाकी कुलस्य नेत्रयोः पतंति अपां एवं ति अस्रु विंद व एव तारास्संति
तासां ताराणां संक्रमणं निर्वीययो मेघादिसंक्रांत योवा धारा अस्रूणां प्रवाहः ॥२०॥ अस्त्रीति ॥ गोधाम
करः कुलीर इतियेतारा विश्वे पारावयो वा एवं रूपाल्पमूर्ति न क्षत्राणि स्वर्ग गाया श्चादोसीति मन्ये कथं त
र्हि इत्यानी सत आह तस्याः स्वर्ग गायाः प्रवाहे कीडत्ख खेभ्यो भी साश्र संतं तत्ल पर्यंतं मग्नानीत इतो वयम
धः स्थ संप्रतीमः पश्यतात ॥२१॥ स्मरस्येति ॥ अयं दृश्यमानः शंख काकरो न रुज विशेषः त्रिलोकी जयं सति
वादनीयः कामस्य शंख एव दिवि च कास्ति किमर्थ यथाहूर देशो च भूलोक श्राव णाय शोषस्थाने स्थापयित्वाभे
यदि कं वाद्यते तया त्रिलोकी श्राव णाय शंखः कामस्य काद्योस्थापितः किमिति भावः कामादन्यस्य कस्य वा
वीरस्य न क्षत्र रूपैः पुष्पै र्वाद्य स्पर्धिर्घटते अतो यं कामस्येति भावि मन ॥२२॥ किं योगिनीति ॥ इयं रजनी योगिनी

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैष॰ टी॰

योगसिद्धिमतीकायाकामं मृतमप्युज्जीवयत् जीवदपि पश्चमं मोहयत् । योगिनी च उज्जीवनमारणसमर्था
किंच अलग्नं निराधारमाकाशवर्तीदं कनुधारं वद्धपेन कृत्रमस्याशातियोगिन्याः योगसमृद्धिं कथयतीयोगस
मृद्धिं विनानिराधारं वस्तु कथं तिष्ठेत् शरीरे वास्तीकं तुरस्त्रियामिसमरः अर्जीकिनदितिभ्राजभासभावदीप्तजी
वमील्पपीडामन्यतरस्यामिति पक्षांतरे अजीजिवदितिभवति ॥२३॥ अचोधेति ॥ दिनेअप्यर्द्धवस्मायत्वाधितान्म
वियमाना नितारातेयाल्पाकाशपुष्पालि दर्शयंती स्थगयंती द्युयंरात्रिं भन्याध्वनिभृन्मवादे वर्द्धमानायोगिनी सु
दृशकाशांभ्रक्ततयाप्रकाशमानं दृष्टमपि जगन्न्ययावृतं असत्वं करोति रात्रौ जगत्सद्भ्यसदिन हृष्पते यतोऽस
तोपि वस्तुनः प्रसह्यत्वमस्तीति तारारूपरवपुष्परहोतेन साधयति प्रसह्यसमापि जगतोसत्वमेव साधयतिद्
तिभ्रन्मवादानुवंधिनयंयोगेनेस्वर्यः ॥२४॥ एए इति ॥ भोभैमितवेंद्रैतिष्ठतापि विराजमानेन भवदू यु
गमेव धनुर्यस्य हृद्येन कामेन समयस्याङ्कतोतियीडितः सपद्यनिष्पन्नादितिभयनेदृतिशाच अंकरूपः सो
यं हरिसोगातः नक्षत्राल्पेव पुष्पाण्युक्तेवायंक्तिरे नवाणस्तान नु गतो गत एव च्चलः सत्वं मुखवंदा नपिह रि
णेन भवितकं यरं हकामेन विद्धः कामन्याणैरेव सह पलायमगतो नियस्येवायमग्रशीर्षनस्त्रवपोदृश्यत

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

लोकेति॥ पुराणस्य रवेर्वृद्धस्यांहमेव लोकानामाश्रयभूतं मंडपं। अस्य च पुराणत्वमंशमंडपस्यानुकारस्य प्रति
दिवं प्रतिदारुचस्य कांतिशेखरे एतत्करस्त स्तवांतिरुधिरणं निर्गमनं तद्द्वतिभानि नरुज्झालि पुराणत्वं शैलद्वार नि
भानि निकटीकृतछिद्रमुखसदृशानि भासंते यथा जीर्णगृहादिकाष्ठानां घुणछिद्रजालिगलद्रेणुधवलमु
खानि जायंते तथेत्यर्थः॥२६॥ प्राचीति॥ प्राच्यां दिशि ऐरावतमदजलप्रवाहस्य छिन्नरूपसेतुना प्रगाढु बहुल
लः प्रतिबंधः प्रवाहएवांधकारः पोष्यते भृशं प्रसरति भीमेभैमि पद्म ॥रामेति॥ रामस्य दाशरथे
रालिः सेतुरेव रोमावलिर्यस्या दिशस्तां दक्षिणां दिशं विगाहयतीति दृशां यमस्य वाहनं महिषं महिष
रूपं ध्वांतायते अंधकारवदाचरति यन्नु मोरूपं महिषवाहनं दृष्ट्वा विभ्रत एव स्वानम्यान्ग गहीत्वा सूर्यो
दूरं पलायितः सेतुरालिः पुमान् स्त्रियामित्यमरः॥२८॥ पक्वेमिति॥ पश्चिमाचलस्य प्रस्थे सूर्यबिंबं पक्वं
महाकालफलं रुद्रफलमिति लोके प्रसिद्धं किमासीत् त्रिलासुपतनादिद्दीर्णस्य तस्य नभानुबिंबफ
लस्य बीजानि तमांसि जातानामितमामतिशयेन जातानामित दपि फलमुपरि रक्तं बीजानि च तस्य कृष्णानि
तस्यां च दिशि तमांस्यपि बीजवदेव विरलानि॥२९॥ पत्युरिति॥ मेरोः प्रदक्षिणकरणादेवभास्वतावश्यावस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै.टी.द्वावि.

शैलेंद्रस्य हिमवतो यद्गाएवेदं तमः चित्ररथो गंधर्वस्तेन निर्मितं चित्ररथं वनं तदेवापरनाम यस्याः ईदृ
शीपत्रच्छटा पत्रकावली यस्याः चैत्ररथमेव पत्रकावली यस्याः इत्यर्थः ईदृशपाउत्तरदिशः कस्तूरिकाशोभि
दंतमोरात्मेतेइति शेषः ॥३०॥ ऊर्ध्वमिति ॥ दिनेरवेः सहस्रेण करैर्यद्व्योम ऊर्ध्वधृत मिवासीत्तस्तंभैर्गेहमि
वेति भावः तदेवेदं व्योमांशुभाविनापतत्पुनेदिष्टतोमसंतनिकरत्वं प्राप्नोति कुतस्तमिस्रांतमिस्रं नेत्यर्थः
एतन्नदैवेति पाठे तदा एतद्व्योमेति संबंधः इदं तमिस्रं कुत इति च संबंधः ॥३१॥ ऊर्ध्वेति ॥ ऊर्ध्वमुपरिस्था
पिता वाद्भुरखकराहंसहंशो वियति सूर्ये रो[?]वदीपेनयत्तमंकज्जलं भूमावस्खलत् किम् ॥३२॥ त
ध्वांतेनेति ॥ तमसैव कस्तूर्या उपलक्षिता इति सर्वत्राध्याहारः द्वितीनाहस्लेनावरेण वाससा वियता चोपल
क्षिता नसत्रैरेव कामस्य शरैर्मोपलक्षिताः मंदाक्षेण लज्जया मंदाः मंदाक्षीलियासांता मंदाक्षाः अत
एवमंदाम कुशइति च ईदृशोभिसारिणीकानुस्वारा व्योमां प्राप्नुवंति अतस्त्वंसेर्ष्याभवअभिसारिकाअ
पीदृशा ॥३३॥ भास्वदिति ॥ भास्वन्मयीं सूर्यरूपां दृशं मीलयतो विश्वोः शीघ्रं परस्परं मिलतश्चंचलं कास्ति
शोभाविराजितेंदुकलंकं यस्मैवतमासि भ्रम! भोस्तन्विस्वभानतोविश्वोपस्त्वृहस्तके शेष्वविशेषतःनि

४

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मीलनक्रियया निमेषक्रियया वा उपलक्षितमो ध्येताहर्ह ॥ २४ ॥ विवस्वतेति ॥ सूर्य एवं वरश्मि
सहस्रेण समं मिलिताः लोकानां नेत्रमित्यपरं नामधेयं यासां ता ईदृश्यो गावो यस्य तादृश्यतनी
तादृशे वत्तेन हेतुने दृमां ध्येरवलु यंधकारे न स्वर्गे पुष्पवागवज्रदिङ्गे घटलि कूबले । सस्मद
ध्यास्त्रिआं पुंसि गौर्लिंगं - हृद्यो यथोदिस्समरः ॥ सूर्यः किरणैर्नेत्रसहस्राख्यैर्गोवसास्मान्नी
तवान् तेन नेत्राभावादंधेनत्वंधकारादिव्यर्थः यथा गोपालकः स्वगोभिः सह लोकानां
मविगानमपतिरक्षति वतथेत्यर्थः ॥ २५ ॥ ध्वांतस्येति ॥ भोरस्योरु ध्वांतस्य विचारणायोभावादि
रूपविचारे नैशेषिकं मतं दर्शनं मम रम्यं मतमभिप्रेतं यतस्तदौलूकमौलूकप्रणीतम् । वैशे
षिकं दर्शनं तमस्तत्वनिरूपणेनान्धं कथयंति शास्त्रविदः खलु प्रसिद्धो यद्या वैनतदशेषिकमौ
लूकं दर्शनं कथयंतीति चेत् तमस्तत्वनिरूपणोत्सांशकमित्यन्वय । शाहृवलादुलूकस्य पुषूकस
दर्शनं तत्संबंधिनेत्रं तमसि ततानां घटपटादि स्वरूपाणां निरूपणे उपलब्धौ समर्थं । अतएवौ
लूकं दर्शनमे- वैशेषिकं संमतमित्यभर्थः ॥ २६ ॥ ज्ञानीति ॥ ज्ञानिः कार्संदग्ला निष्यतत्स्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

शस्तत्वतः स्पर्शनिषेधस्थानस्य अद्रमत्वेन तमसो गुणत्वाभावात् ईदृशस्य तमसः सेयं समदृ
त्रिशंकोरस्तं यदि न कौशिकीयं कौशिको विश्वामित्रो घुरूकस्तदीदृशोऽन्यत्काऽन्यत्किंचेदृवि
वस्तु प्रति प्रियं करोति त्रिशंकुः यदि चंडालत्वेन स्पृश्यः अस्य द्रपुरुषविश्वामित्रस्य घोरे एव प्रीतिं जनय
ति नान्यस्येति ॥ ५४ ॥ सूर्येति ॥ यो निश्चयेन ग्रहाणां मूर्धाभिषिक्तो राजा सूर्यः आच्छादितनक्षत्रलक्ष्मीका
विलिततमश्चक्रकांतिं न स्फुटलब्धरूपं व्यक्तरूपकाशितघटादिपदार्थं उच्चासं तस्य सूर्यस्य भासं अयं मु
लूकसमूहो दिने अंधकारं ददर्श रात्रौ चांधकारं स्फुटलब्धतत्पमालोकत दिने सूर्यालोक एव तमः रा
त्रौ तम एव सूर्यालोक इति ददर्शेत्यर्थः ॥ ५५ ॥ दिनेइति ॥ समममरात्रेऽभूते दिने एकांघटपटादिपदा
र्थानां कीदृशी वृत्तिरिति परिज्ञानाय प्रतिपदार्थमनुपक्ता छायाएव चारीः कृत्वा अयमंधकारन्
पतिस्तेषां वृत्तांतान्श्रद्रुमिव तान्छायाः प्रवेशयत्स्वसमीपमानयत् दिने छायावस्तुसंगता इत्यंतेरा
त्रौ तमसा संश्लिलिताः सत्तोन एवं गृह्यंते तत्रेयमुत्प्रेक्षा ॥ ५६ ॥ ध्वांतस्येति ॥ स्वचात्तुभूतस्याति मि
रस्यतेन न सेनेनोक्तं क्रियमाणया वर्णनया कुपितः किंलज्जया कुसुमारुणकांतिरुदयन्निंदुस्तेन न ले

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नाथप्रसादने छ्येवस्तुतः॥४०॥पद्मेपेति॥भोः प्रेयसि इह गंधपत्रपुटद्याद्विरुपरि भूमिजवनिकया आच्छा
दितोपि षचंद्रः चंद्रकाभिस्मकोरगणं वंचुरेवचुलुकानि तानि पूरयित्वा चकोर वंचू चुलुकं प्रवर्वतिप्र
रयते वर्षप्रमाणे ऽकलोपश्च जे स्यन्युतरस्यामिति एग्मुलू ककारलोपश्च पक्षे॥४१॥ध्वांतेति॥स्वैरिणी
त्तिभिरेव स्त्रस्तलाम्भेव संकेतस्थानं प्राप्तास्त्वं जानीहि अय च तत्र छायाम्प्राजेन विमुक्तनीलवसना
ज्योत्स्नास्वनुकूलैर्वसनैर्ज्योत्स्नासदृशैर्दुकूलैरुपलक्षितास्संसः स्वगृहं प्रति प्रस्थिता। यः कश्च अभिसा
रिकाभिस्तमसि तमोनुकूलं नीलं चेलं परिधाय संकेतमागत्य ज्योत्स्नाप्रवृत्ति पर्यंतं संभोगं विधाय
पश्चाज्ज्योत्स्नानुकूलं दुकूलं परिधाय गमनसमये संभ्रमविमुक्तानि नीलचेलानीव छायाभासंते इ
ति भावः॥४२॥त्वद्वास्येति॥त्वन्मुखकांतिसंक्रमणस्थानभूतदर्शतिथ्याचकोरैः स्वकौमुदीमादयमा
नं भोजयंतं रात्रिनेत्रोत्पलरम्यकांसा विकासितये स्मर्य। ईहरूपा हृ ज्ञाभोःक दली काउयषुलोरूपद्मपुटरु
आधिक्येनउर्विति रंभा विशेषणं वा चकोरैरित्यत्र गतिबुद्धीत्यादिना प्राप्तं कर्मत्वं आदिखाद्योः प्रतिषेधो
वक्तव्य इति प्रतिषेधे आदयमानमित्यत्र निगरणचलनार्थेभ्यश्चेति परस्मैपदं स्यादिखाद्योः प्रतिषेधो न कव्य इ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तिप्रतिषेधेनिवर्त्तेस्मात्मनेपदम्॥४३॥असंशयमिति॥अयमिंदुःपुरासमुद्रस्यपयस्तन्मथ्योमंदरपर्व
तादेवनिर्मितमुन्नस्यौयस्माद्धेतोरधुनापिसंधौस्थितस्यास्यचंद्रस्यशैलादुदयाद्रेर्वोदयंपद्रपामः॥
॥४४॥निजेति॥अतिथितांप्राप्तोयमिंदुरिंद्रवाहनहस्तिनाऐरावणेनस्वभ्रात्रासिंदूरघनेशिरसिआरोपि
तःकिमस्तेनशिरसिस्थापनेनहेतुनाचंद्रोरक्तकांतिरुदयति॥४५॥यस्त्रीतीति॥सुरसुंदरीणांनिज
सहस्रातयास्यस्नेहेर्मुखैर्यतःकारणादयमचुंवितनस्तदीयाधरालक्तसंपर्कादेवचंद्रोरक्तमंडलःकिं
वोदेतिकिंवेतिएवंशोकापेक्षयाविकल्पः॥४६॥विलोमीति॥विलोमितंविपर्यस्तंकृतंयदंकस्यो
त्किरणंमुखेखनमंकरणेवोत्किरणंवातस्माद्धेतोर्दुकूलहृगादेनाद्दुकूलंदुर्ज्ञीनंहृगादिरूपंयत्रेहृशे
नचंद्रेणैवसंचकेनादर्शेनसुवर्णादर्शेनस्पष्टंहृशांविलोचनादियत्रेहृशांकांतानांमुखंब्रह्मानिधत्ते
किमुयथादर्पणालिपिःस्वतोदुर्ज्ञेयास्वरादर्पणोप्रातिविंवितास्वचाएवमितुसम्यकेवैपरीत्येन
क्षतसंचकरूपनेत्रनासादिदुर्विज्ञेयंतेनक्षतेकांतामुखेतुसुष्ठुदृश्यतेअतोब्रह्माचंद्रसंचकेनांगना
मुखंनिर्मातिकिमित्युत्प्रेक्षा॥४७॥अनेनेति॥विपरीतरूपंयथाभवतितथाविनिर्मितमंकोत्किरणं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

यद्वेह त्रामंगाकं स्वरूपं यस्य तथा अलस्य नेत्रादिनानेन चंद्रेणैव संवके हृश्यन्नेत्रादिकं त्वदानं ब्रह्म
अहृतनिरमादित्यर्थः॥४८॥अस्याइति॥अस्याइन्द्रईशोंवरमाकाशांचस्सूंनयतोरजन्यापीतमासी
त्।राज्याकाशमाच्छादितमासीत् हरिद्रया पीतवर्णमासीत् इति चततस्तेनांवरे णेदानीं नूनंनिश्च
येनचंद्ररत्नमयएनचूर्णंसुधातद्धिमिश्रितेन लोहितायिरक्तेनाभाविहारि इं हिवस्तुचूर्णसंपर्की
दृक्तं भवति अलोहितीयी स्वचलोहितादित्वात् हलपूर्कर्मणि लुङि रूपम्॥४९॥तान्मेवेति॥सप्रसि
द्धोजामदग्न्यः कार्तवीर्यार्जुनस्य छिरः छित्वा विस्रात्यामगंधीनि विस्रंस्यादामगंधियदित्यमरः
यानिरक्तानि पितृभ्योदत्तवान् तान्येवास्नाणि दूरतो लोकात् पितृलोकरूपसेतं चंद्रंप्राप्यरंजय
न्निवपितृलोके हि चंद्रमंडलोवर्तते इतिपुराणादि प्रसिद्धिः॥५०॥अरुणेति॥सीतामुखमिवरस्य
तवमुखं पद्मपत्रयेंद्राक्षीनश्यते काकानलज्झते किम् कीदृक् अविद्यमानफलनासः रक्तोस्त्रवषी
रक्तकिरणस्यावीलस्य एणाकलंकेनाभिभूतआच्छादितमतएवसूर्पणखायासह शमुखं सूर्पण

नैदीद्वावि°

खामुखमपिलक्षणेनाभिभूतंतिरस्कृतमंगितंचअतएवरक्तमानिततम्बरक्तं अतएवाकर्णनास
मीहृद्याममभिरामंरामंसमुखीहसन्नर्त्तमानंसीतामुखंपद्मपद्मयायानत्रपतेस्पर्द्धनरवेतिनखमुखा
त्संज्ञायामितिङीपप्रतिषेधेटापपूर्वपदात्संज्ञायामगाइतिणत्वम्॥५१॥आदत्तेति॥अयंसायाभि
धानोधूर्त्तः यद्दक्षीभूतचंद्रमेव हूतविमुद्दवर्णमस्मै वियतेदत्वाअस्यां वरस्यभासुरंमणिंस्पर्द्धम
गृहीततत्कूटहेमखण्डेनधवलंसद्जतंजातम्॥५२॥वालेनेति॥वालेनसायंकालेनमुक्तंरजतं
ललेवेभ्रमेरंभ्रमलडेतिलोकप्रसिद्धिं मिंदुमंडलेभ्रमणरीसाक्रमेणपरिसत्कपदहस्तंत्रंतंतुति
र्मितवेष्टनस्य नेत्रावरणं ज्योत्स्नामानंमुंचतिवेष्टनपदहस्तत्रंसयासज्जतितयाशरकृताऽसज्जती
त्यर्थः॥५३॥तारेति॥तांकरेणपरिमज्यरात्रिः हसेमोक्तिफलकेरवटिकयानञत्ररूपेवर्णयति
मःप्रशस्तिमलिखत्तांकरेणपरिमज्यप्रों ब्राल्मयवः यथाक्षरस्वरूपंनज्ञायतेतथाकुर्वतम्भंद्र ब्मा२
स्मारुणेपिकरेधवलिमाजातः प्रत्दढकिरणेहिचंद्रेनलज्ज्यणोलोयोभवतीतिरवटिकालिखितामङ्

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

राणिमार्जयतश्च करः स्वच्छिकां संगाद्दूनसोभवति ॥५४॥ सितइति ॥ एवचंद्रोत्रदेशेयया धवलत्वया
अन्यस्मिन्देशे रक्तो भवत्कांतिरुदीयमानोभास्तेतदिस्यमिसमेवास्यमुक्तमित्यर्थः यतः कलानि
धेरेतस्य रागविरागतत्वं रक्तो रक्तोवेतिकथं रक्तः कथंवाधवलइतितत्वं स्वरूपंहेतुं च कोवेदयथा
कलावृगालिनः पुरुषस्यानुरागवैराग्ययोः स्वरूपंन कोपि जानाति तथैतस्यापीत्यर्थः ॥५५॥ कचमरि
ति ॥ संध्यायाः समीपमुपसंध्यंतत्रजातैरोपसंध्यैरद्रिमभिः सूर्यस्य चंद्रस्य वा किरणैरेव कुंकुमे
ईरुमुपालुसंपश्चाद्धतांधकारकस्तूरिकसंक्रमाद्दिगंगनाभिश्चंदनरसे एवचंद्रप्रकाशेन समाल
भिअलंकृतम् ॥५६॥ विधिरिति ॥ विधिर्हेमंतदिनानि खंडयित्वा खंडयित्वा तेषां दिनानां मतैः शक
लैर्ज्योत्स्नी ज्योत्स्ना आसामस्तीति ज्योत्स्नी रात्रीर्निर्मीति न चेत् हेमंतदिन खंडखंडैर्न निर्मीति चेत्तर्हि
मा ज्योत्स्नी निशास्तद्दिनसदृश्यः कथं भवेयुः हिमोद्भवलत्वाच्छीतलभावः कथं वा हेमंतदिनानि लंबा
नि भवेयुः ह्रस्वोत्वात्खंडनम् । ज्योत्स्नीनां तत्सदृशत्वाद्धि खंडैर्निर्माणं निश्चिनुमहे इत्यर्थः ॥५७॥ इत्थमु
क्तीति ॥ एवं वचनावसाने एवमुक्ते सत्यर्थः यदा दूत मुक्तिर्वेदेरणं वचनं समाप्यैव सन्नलः स्वस्कं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नांश्रुतेश्रवणे आसक्तत्वाभिनिवेशो न कृतमौनानां वयं भेमी पुनर्वभाषे भोः प्रियसि किमितिइदं हो मुखे वर्ष्मानि
मितइष्टवादिव्रत व मौनमुद्रामङ्कृताकेयं। प्रत्ययोधीनज्ञापयज्ञानविश्वासहेतुषु॥ रंध्रेश्वद्वियानुशायेदी
र्घहृद्यानुतापयोरित्यमरः॥५८॥ शृंगारेति॥ शृंगारररसएवभृंगारः कलशः तत्रत्वास्तत्प्रनालरूपयात्र
स्वरपंक्तयावाचाकर्णकूपावनृपयोदकमस्थिष्टदेशं कुरु अनुगताश्चापोयस्मिन्देशेसअनूपः ऊरु
नोर्ई शोइत्यपद्मादाकारस्याकारः त्वदीयरम्यभारतीरसप्रवाहतटोइतत्तएसदृशः खलुकोत्रीकारः ख
भावितसंग्राही कविः॥५९॥ अत्रैवेति॥ अत्रैववंइदविषयेमधुनोवांधवं तयापिवाचमधुनाश्रोतुमि
छामीतिप्रियेणप्रेरितयातयाभैम्याअनंतरस्मप्रश्नस्तिः प्रस्तोतुमुपक्रांता॥६०॥ हरमिति॥ अयंवि
धुश्चंद्रः स्वल्पनकस्यसमुद्रस्यहरं वर्धयितुं मेणकमलिं चंद्रकांतं कियंतियथांसिदोग्धीतिशकेप्रिय
विरहसदुःखचक्रवाकीनयनेद्वितीयद्विवचनम्। कियंतिपयांसिअस्मृतिदोग्धीतिशंके॥६१॥ ज्यो
त्स्नेति॥ रात्रिरेवयमुनातस्याः प्रवाहसहस्रोधांतेश्यस्तेसतिपरिस्फुरन्निर्मलदीप्तिदीपंभासमा
नस्मितांमुरेवदीपोयत्रतत्ज्योत्स्नारूपमंतरीयंमध्यमनहिसिकतं स्पष्टोभवति अंतर्गताश्चापोयस्य

तदंतरीपमद्यंतरूपसर्गेभ्यो पर्ई दिसपूर्वाद्दाकारस्येत्वम् ॥६३॥ हासेति ॥ अखिलकैरवाणां विका
शप्रभयैव कृत्स्नं जगद्दुग्धधवलं जातमिति शंकेयतो दिने एषु कैरवेषु मुकुलितेषु सत्सु चंद्रे स्थिते
पि जगत्तथा राकाविव न शोभते अतः प्रासाप्रास विवेकेन कुमुदहास एव जगच्छोभाहेतुरित्यर्थः ॥६४
मस्तुमिति ॥ एष चंद्रो मस्तुंजयस्य हरस्य मौलौ वसन् तस्मान्मस्तुंजयाद् भयेन दूरगतो मस्तुर्यस्येद्दशः
सन्नक्षीयते निजामृत प्रासजीजान्मालाकपालरूपाद्राहो रुद्रवत्स्मतिर्यस्येद्दशी राहुरेवोद्भवः का
रणं यस्याः राहो रुद्भवत्स्मतिर्यस्या इति वा ईद्दशी भीर्यस्यैवं विधः सन् क्षतीव न वर्धते च मस्तुंजयाभा
वान्न क्षीयते हरमालाकपालरूपराहुभयान्न वर्धते चेत्यर्थः ॥६४॥ त्विषमिति ॥ चकोरायकांतिं
ददद्देवेभ्यो मतेदद्दत्स्वांगमस्तामपि कलां हरायददत्तु अयं चंद्रः सर्वोत्कृष्टतया प्रकाशते अय
वाकल्पवृक्षसहोदरस्यास्य चंद्रस्यैतत्समस्तमप्यल्पमेव ॥६५॥ अंकेणेति ॥ विषेण कालकूटं
शावमस्म नाधवलो मरुः अंक एवैणनाभिर्यस्यास्तुधाया अमृतेन भासा मुद्दिग्धविलसंयेनेद्दशः
स्पंदोः निजद्विरसिधारणादर्चन्तपि एणो पिभवन्न पिषोडशी कलां नार्हति का कथा अहं स्वेवस

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै॰टी॰द्वा॰वि॰

हेशत्वात् इत्यर्थः यद्यपि वंशस्य कंठादिसरूपांसंपादयन्नपि हरश्चंद्रस्य षोडशीकलां नार्हतीति षोडश्यां
शेनापि साहृद्रूपमात्रं न भवतीत्यर्थः। हरस्यापाकर्षे विषकंठभस्मवहेतुः चंद्रस्योत्कर्षे मृगमदो
मृतं च हेतुः॥६६॥ पुष्पेति॥ अर्धदग्धैः कामस्यास्थिभिः धवलमेव कर्कोतिभिरयं चंद्रो निरमायि ये
त्स्मरशरीरस्याग्निरसिद्धतोऽपि चंद्रस्तस्य कामस्य तौष्टिकपौष्टिकानि कर्माणि करोति तुष्टिः प्रयोज
नं येषामिति तौष्टिकानि पुष्टिः प्रयोजनमेषामिति तौष्टिकपौष्टिकानि अस्थ्यांशिनः शरीरस्य वस्या
नादेतत्तौष्टिकादिफलं कामस्य पुराणेषु तीर्थेषु पतितं यदस्थिशरीरेणस्तु स्नानादिकं विचित्रफलप्रसू
ते इति श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धिः॥६७॥ मृगस्येति॥ सिंहिकायाः सूनुः राहुः त्रासच्छलात् सिंहस्य मृगस्य लो
भात् खलु मृगांकं गिलति तर्हि कथं मुञ्चतीत्याह आत्मनोदानादपि स्वशरीरं दत्वापि अमुमुत्संगगा
यिनं मृगं नोज्झन्न पदिस्य अन्तर्यं चंद्रस्तेन राहुणामुदा चंद्रस्य शरीरणगतरक्षणजातेन संतोषेणामुच्य
तेच॥६८॥ सुधेति॥ अमृतपायिनो देवाः एतं चंद्रं निपीयपीत्वा तुच्छं रिक्तं कुर्वतीति यतस्ततः युक्तमेवय
तोऽस्य पिता समुद्रोऽपि एवं मगस्त्येन निपीय रिक्तीकृतः अतः पितृगुणः पुत्रमपि संक्रामतीति न्यायेन

२°

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चंद्रस्य रिंखीकरणं युक्तमेवेत्यर्थः ॥६९॥ चतुर्दिगंतीमिति ॥ चतुर्णां दिगंतानां समाहारश्चतुर्दिगंती
तां पूरयंती गंगासहस्रशीयं ज्योत्स्ना सोत्स्नैव एतस्य चंद्रस्य दुग्धाब्धिपूरमध्यावस्थानभंगखेदं निर
स्यति ज्योत्स्नैव क्षीरोदवासमुखं ददते इत्यर्थः क्षीरोदोपि सुरसिंधुवधुर्भर्तृत्वात् ॥७०॥ पुत्रीति ॥ ॥
इयं ज्योत्स्ना विधोः पुत्री भवतु सिंधोस्तांडविकानर्तकी भवतु चकोरस्य आआभक्षणीया भवतु । १५
नेत्रयोर्वयस्या सखी भवतु तथापि सेयं ज्योत्स्ना कुमुदस्य कापि लोकविलक्षणमहत्त्व संबंधवती
इत्यनुमर्थं कौमुदीति नाम्नैव हि यस्माद्धेतोः कथयति समुद्रादिसंबंधे सत्यपि न ह्यपदेशं न थहे कुमु
दसंबंधात्कौमुदीति एव नामधेयेनानुमीयते अनयोः कोपि प्रत्यक्षस्संबंध इति ॥७१॥ ज्योत्स्नेति ॥ सु
धांशोरिंदोः शुभ्रांशावोधवलाः कराः किरणाः हस्ताश्चयस्मादधवलरश्मेश्चंद्रस्य कराः यथेमां विभांति
कीदृशाः ज्योत्स्नैव पयःस्माद्दुग्धमस्मिन्नस्यास्तत्समेव वालु स्यानं येषां वस्त्रनां वल्लगुल्मादीनां
तेषां छायाः तासां फलेन तारावच्छलं येषां हिह्याणामिति नातेषां धराः करांगुली नाममप्यंतरालिभ

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैरी॰टी॰वि॰

वंतिअत्रचछायाराणांतराणीत्यर्थः॥इत्येकोत्प्रेक्षा॥कलंकस्यनीलप्रभयामिश्राआविर्भावयेथामितिता
दृशाःयथास्वकीयकांतिरुज्वलाप्रसरतिएवंकलंकस्यापिहस्मा कांतिच्छायाछलेनप्रसरतीतिद्वि
तीयोत्प्रेक्षा॥७२॥क्रियानिति॥अनेनेंदुनाक्रियानप्ययमाकाशप्रदेशस्तमोनिरासेनयथाधव
लीकृतःतथैवलवणसिंधुसंबंधिनीभिरूर्मिप्रवृद्धाभिरद्भिरयंव्योमभागोनीनोपिकृतःलवण
सिंधुशब्दादेणहद्भागसिंधुंतेसर्वपदस्यचेत्सुभयपदवृद्धिःसमुद्रोदकंनीलमितिप्रसिद्धः॥७३॥
गुणौपेति॥स्वपितुस्समुद्रस्यक्षानिवृद्धीगुणौचंद्रःकथंनप्राप्नोतुिसोयंचंद्रस्तुचिरेणवहुनाका
लेनतेक्षानिवृद्धीभजतेअंभोधिरिवतिसंनभजतेइतियत्तत्रविचित्रम्॥७४॥अदर्शीति॥आदर्शोद
र्पणोहृद्रूपत्वंप्राप्तोप्ययंचंद्रःआदर्शोहृद्रूपंदर्शमवधीकृत्यादर्शमिमावास्यापर्यंतंहृद्रूपांमूर्त्तिनविभ
र्त्तिआङ्अभिविधौअमावास्यायांनहृद्रूपतेइत्यर्थःयद्वाकविसंप्रदायेनकृष्णपक्षेचंद्रोनवर्पितेइत्यमा
वस्यापर्यंतंकदाचिदपिनहृद्रूपतेइत्यर्थःआहृतस्यविरोधइतिविरोधाभासःएनमग्रेपिव्रिनेत्रएव

२२१

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

भः स्यानंयस्मेर ग्रोप्मयामिंदुरत्रेर्मुनेर्नेत्राद्दुत्सतिं प्रासवानिति चित्रं त्रिनेत्रभस्मि नेत्रजातोऽत्रिनेत्र
जातश्चेति चित्रम् ॥७५॥ इमे वेति॥ सुरसमूह सेवनीयसमृद्धिः निर्मलेयममृतकरमंडलीइन्द्रेवश्य
इइवइज्ञापीद्दृश्रोस्मै जेआययाहिं सामंगं मलिनं विभर्त्तियेवेवाचेइमंडलीमलिनमेकं कलंकं
धत्ते ॥७६॥ एक इति॥ अन्दकेआकाशेपिपासुरेकोयंवाहनहरिणः अस्यंतंलीढे लेलिहंमी दृश्रामा
स्यंयस्यतादृशः सन्प्रवाहनायोरयाज्ञ्सुतममृष्यंदोरमृतविंदुवृंदं पिवन्नास्तेसप्तानांवायूनांमध्ये
प्रवहोनामैकोवायुः॥७७॥ अस्मिन्निति॥ बालेस्मिन्नंइरले मृगोनस्थित एवतरुणोत्वस्मिन्नेव
धीभिः प्रियाभिरयंहरिणोप्यसंदेशाइवय ॥ प्रहिताः प्रेषितस्तदेतिशेषः ओवध्योहिवननासिनः
तदनुरूपमेवसंदेशं मृगंस्वप्रियेचेइप्रेषितवत्यः सोयंमृगमंडे एणप्रियासंदेशं मृगंस्वप्रियेवंद्रेप्रे
षितवत्यः सोयंमृगमंडे एणप्रियासंदेशं प्रेमार्त्तं कीमपाधीतिशांके ॥७८॥ अस्येवेति॥ अस्येवचंद्रस्ये
वसैभर्तुस्सेवार्थमागतानामौषधीनांपल्लवमास्वादयन्नमुष्येवेंदोः सुधाजलानिपिबन्नेषकलं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैष(धी)टी·

रुद्धेति॥ हरशरभयात्पलायितं दुःखितं तारारूपं मृगमाराद्दूरे समीपे वा आकाशे हृष्ट्वा निष्पंदत्वम

न्योर्हरिणः खिन्नस्य पृष्ठमार्गं मन एव रक्षणसमर्थत्वादिंदुशरणं प्राय॥८०॥ पृष्ठेपीति॥ भो नाथ

नाथ मृगस्य इंदुस्पृष्ठे भागे कइवतिष्ठति अयवा नेति ‸ शंका प्रश्नका कुत एव मनसि शंका चेत्तर्हि स्व

एव समुखे तत्त्वा एनिर्णयायतिष्ठस्व स्वमुखमेव मध्यस्थं कृत्वा निर्णयं कुर्विसर्यः यत्नु खं हूरयेह

योरणयोः कर्महि रंहरयेहं हयुहे अस्य च इंदस्य पृष्ठमपगपत् भयात्परिवृत्तो सत्वां यस्य दृष्टमितसर्थः

तिष्ठस्वेति प्रकाशन प्रतिज्ञास्थेयारव्यास्विति स्थेयारव्यायां तिष्ठतेरात्मनेपदम्॥ तिष्ठतास्मिन्वि

वादपदनिर्णयायेति स्थेयः तत्वनिर्णेतेति॥८१॥ उत्तानमिति॥ अस्य देवस्य दोधवलोदरमंकं

शशं युक्तिस्तर्क उत्तानमूर्ध्व पादमेवकथयति यदधः पदस्मान्न हि उज्वलकुक्षिमंडप्रभासुत

हुपते हपते च नीलतया अतः शशस्य नीलो भागः पृष्ठमेवैसे वं रूपस्तर्कः उत्तानत्वं कथयतीति

नगवीक्ष्यपि स्फुतायामुत्तानगतो उत्तानावेदे वगणको न हंती तिस्फुतौ स्फुतायामुत्तानगतावधिक

२२

श्रद्धालुःस्यांविश्वासवती भवेयमित्यर्थः ग्रागापिश्रद्धाश्वासीहेन अधिकमात्रतामिहकथ्यते
देवानांगावोदेवगावः तास्त्रगोत्तद्धितलुकीतिटच् ॥८१॥ भंतुमिति॥ एषश्लोकः कविलोकस्य
दृष्प्रयोगमार्गेव्याकरणस्यदर्पंभंतुंसमर्थः व्याकरणलक्षणादिसिद्धमपिशब्दंनप्रयुंक्तेकवि
दृसिद्धमपिशब्दंप्रयुंक्तेइत्यर्थः अत्रहेतुः अस्यचंद्रस्यपतःशब्दोस्तिततोयंचंद्रःशशीतिकवि
भिरुक्तः तत्र अतइनिठनाविति इन्प्रत्ययेसतिशशीतिरूपम् तदुप्रयुक्तमेव एवंमयोस्यास्ती
तितेनैवसूत्रेणसिद्धोपिमगीतिशब्दोनप्रयुक्तः अभिधानलक्षणाहिकृत्तद्धितसमासाइति।
लक्ष्यानुसारेणलक्षणमितिप्रयोगस्त्वंहिव्याकरणमितिव्याकरणस्यप्रयोगएवमूलइत्य
र्थः॥८२॥ यावंतमिति॥ प्रतिज्ञावंतंकलामात्रामिंदुप्रसूतेतावान्। वाचयत्थीनाप्युत्पादितः य
त्प्रमाणमस्यावावान् तत्प्रमाणमस्यतावान् तत्कालंतस्मिन्नेवोत्पन्निकाले शिवेनमूर्ध्निध
तस्यनिधोरलीयस्त्वंकलामात्रत्वमिह कलामात्र एवोत्पन्नइत्यस्मिन्नर्थेलिंगंज्ञापकमस्तिय

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

हिकलासंपूर्णमुन्मादयेत्तर्हि तावंतमेव स्त्रीचःश्रीरसिधारयेदिति ॥८४॥ आरोप्यते इति ॥ हलाका
रः कलाकलापो यस्मिंस्तद्ग्रोडहास्मिंश्चंद्रे केतकीकुसुमरूपता आरोप्यते चेत्तर्हि तत्केन कलंकमक
रूपमृगस्य नाभिकस्तूरिकापरिमलवासनाभिः संवदति संवादं प्राप्नोति केतकीकुसुमं हि क
स्तूरी सौरभं भवतीति ॥८५॥ आसीदिति ॥ ज्योतिरधिकृत्य कृतो ग्रंथो ज्योतिषं अधिकृत्य कृते ग्रं
थे इत्यण् एतदनतिक्रम्य यथा ज्योतिषं ज्योतिःशास्त्रं अथा कथितं तथैव वृत्ताशी गोलो वर्तुलपिंड आ
सीत् ततः पश्चाद्विपिरः पत्राकारः प्रत्तसमस्तकीटघ्रास्तन्नरोहोद्देशायुगमेवयंत्रेतेन हस्तं पी
रूपं यस्मात् सि एषा कांतस्य पिल्पाकस्य दंष्ट्रेव शेषो यस्य यद्वा राहुदंष्ट्रायुगं यंत्र रूपपीरूपश्चा
सौ पिएपाकदृशां वशीवश्चेहद्वाः समस्थाद्विपितो भूदित्यर्थः ॥८६॥ असाविति ॥ अयमिंदुः सा
हस्पाभावात् अनंगस्य सरवा न भवति किंतु कर्पूरनामा चंद्रस्तस्मादनंगस्य मित्रं हि यस्मात्तो हा
वपि कर्पूरकामौ दग्धौ संतो पूर्वरूपादप्यधिकां वीर्यविशालं दधाते ॥८७॥ स्थाने इति ॥ यद्वा चंद्रस्य

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मदनस्यचसखत्वंस्थानेयुक्तं।सहिकामःप्रज्वलतिशंभोर्नेत्रेभालचक्षुषिनिलीनः।अयंचचंडो
दुर्गोभाग्निहस्तेमतिअमावस्यावर्त्तिनिचसूर्यरूपेविष्णोश्चक्षुषिलयंगच्छतिनेत्रेनिलयएवसमा
नोधर्मः।तेनसखत्वंयुक्तमित्यर्थः।चान्द्रस्हूस्यार्थ॥१८॥नेत्रेति।अयंमृगांकोयदापूर्वेपुराणपुरुष
स्यविष्णोर्नेत्रमासीत्तदात्त्वंप्रापत्तदानीमयमस्यांकएवकनीनिकाभ्रमरयोःसौंदर्यंधत्तेनेत्रोचि
तांकनीनिकाशोभांधत्तेअरविंदोचितांचभ्रमरशोभांचधत्तेइत्यर्थः॥१९॥द्वेनेति।तेनद्वेन
हरिणाएवचंद्रश्चकाद्रपपिगरुडश्चोभावपिसाम्यंदृष्टानयेनक्रियायांनेत्रव्यापारेसंवाहनव्या
पारेचयुक्तमवनियुक्तौकौइत्याहउभयपक्षभासौमुकुलसस्यपरुह्यंभजतिचंद्रःपक्षद्वयंभजति
गरुडः।द्विजानांब्राह्मणानांपक्षिणांचाधिराजौएकोहरिलांछनगमाश्रितः।अन्योहरिणाविष्णुना
श्रितः।वःसमानधर्मसमुच्चयेनतुल्यत्वेक्षतिवहुलमितिवहुलमहणाद्लुक्समासः॥२०॥॥
यैरन्वमायीति।कमलिनीनांदाहरूपोविकारएवहेतुःतस्मात्तुषारेग्निरस्तीतियैरन्वमायिअतु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैदी द्वावि॰

सितः तुषारः सान्निर्भवति दाहकत्वात् अतितसोद्कवृद्तितैरेव तुषारकिरणे चंद्रे हश्यमानः कलंको
पि तुषारनिष्टवह्निसंबंधिधूमपटलतया समर्थितइ तिशंके ॥२१॥ स्वेदस्येति ॥ जगद्धारवहत्सम
मेणापीडिताग्रत एव स्वेदस्य धाराभिरिव नदीभिर्म्नावसुधाछायापदेशात्मतिविंबव्याजेन सुधास
मुद्रेअस्मिन्निंदौ निमज्जस्वेदं मंचतिमृछायैनकलंकद्दत्यर्थः ॥२२॥ ममेति ॥ ममतु वितर्क एताद्द
शः तुमे रुर्वहुकालं नीलीति पातेन रूपासिका पतनेन नीलः खलु जात इति अन्यथा नीलत्वाभावेअ
गस्मतिविंबमयेइंदोः कलंकेपीतोप्यंशः प्रतिविंवितो भवेत् ॥२३॥ अवादिति ॥ पद्मानिनिमी
लयतीति पद्मनिमीलिइंदुरेशांतेजोयस्येहवांमंद्रः हाद्री अत एव विकसितकमलहृतसज्जाश्रियंप्रा   लक्ष्मीधामपर
प्नोति अयमिंदुर्निजांकहरिणस्य नेत्रद्वयेनालं क्षत एव तां विकसितकमलस्रुत श्रुज्जाश्रियं प्राप्नोती
ति मन्येहरिणनेत्रे एव कमलेद्द स्यर्थः ॥२४॥ ययैवेति ॥ द्राद्रांके एषज्ञा गोजागत्तीति यत अत्रार्थेकइ
व विहानोभ्रमं करोति एतस्येंदोः पितुः समुद्रस्योदरे तुरंगोप्यासीत्किल मातंगोप्यासीत्किल अस्यपु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रेऽस्मिन्नङ्काऽशोऽस्तीति किंचित्रम् ॥२५॥ गौरइति ॥ धवलेऽस्मिन्नभ्रियेत मिश्रा रात्रिः प्रियायतो नितरां
भाति नीलेऽस्मिन्नभ्रियेद यिताऽस्योऽस्तीशा नियतोऽभातितमाम् ॥ तत उभयोरपि ज्योत्स्नीतमिस्रयोः
शोभा संपत्तिर्वाञ्छयाऽऽश्रयं चंद्रः सितासितां मर्त्ति बिभर्त्ति सितसन्निधौ नीलो वस्तु नितरां भासते अ
सितसन्निधौ सितं वस्तु नितरां भासते हि सितासितयोर्ज्योत्स्नीतमिस्रयोः शोभातिशयायास्वयम
सितस्मितश्चासीद् दिस्वर्थः चाद्राद्र कलंकस्य प्रकारमेदे ॥२६॥ वर्षेति ॥ बहु कालं वर्षातिपयोरना
वरणमाच्छादनरहितं काष्ठानां दिव्यं दारूणां च समूहमालंब्य संज्ञातेषु बालेषु नक्षत्रारब्धछत्रके
षु मध्ये इह चंद्र मेकं विकस्वरीभूतं छत्राकमवैमि ॥२७॥ हिनेति ॥ सायंकाले अकारणमेव तरणे
र्निमज्जनात् सूर्यस्याऽस्तमयात् नौकायां निमज्जनाच्च भगाद्दिलोचनानि अस्योडुपस्य चंद्रस्य तरण
दिनिर्मित प्रवस्य च प्रसादान्नैर्मल्यादनु महाश्चराज्ञीति मिरविपन्नदी तरंति ॥२८॥ किंनेति ॥ सु
रूणिक आप्लुत रविना श्री अणुको ग गुणपरिमाणः तेजोमयस्तेजोऽविकारोऽयोविंदुः स एवेंदुः नो सा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै॰टी॰ कं नेत्रेपि भानुप्रकाशगम्यो नास्ति किम् अपितु अस्त्येव चक्षुरिंद्रियं तेजोरूपं तद्विसंनतिरूपं
तयादीपसंततिवत्क्षणिकमतिसूक्ष्मं चेति शास्त्रप्रसिद्धिः तदेवेंदुः महतो महत्परिमाणस्यात्रेर्ने
त्रेत्वयं चंद्रो महीयान् स्थूलो मासेन नाशी चासीदिति यत्तत्तस्य दृष्टेतद्युक्तमेतत् अस्माकं मस्यपरिमा
णानां नेत्रेषु सूक्ष्मोपि नाशी च चंद्रो वर्ततेयतः अतो महतोत्रेर्नेत्रे महास्थिरः विनाशी च चंद्रोस्तीति
युक्तमेवेत्यर्थः ॥२९॥ जातमिति॥ उभयोरमृतसंजीवनीप्रभृतयोरोषध्योरिनं हीयमानं रूपरो
गयुक्तं चयति चंद्रं स्वशान्तया जातुं न शक्ते र्विभात् द्विजाद्वयपति मेनं मंत्रेण जातु न शक्तः पुत्रमेनं चंद्र
पितापयोधिर्मणिभि स्वातं न शशाक सुधापि निजास्य पश्यत मेनं स्वप्रभावैः स्वातुं न शशाक ॥१०॥
मृषेति॥ चंद्रस्य तेजः सुधा इत्येतद्दा मृषा असौ चंद्रगता सुधा जरा विनाशो न हरेत् मृषा चंद्रते
जसो मृतत्वे अमृतस्य वा जरामरणम्हादि वसति च कोरामरंद्रस्य किरणान्पीत्वा अजरामराः कथं न स्युः
॥१२॥ जाणीभिरिति॥ कवितापरिपाकेन निरुक्ताभिः राभिर्वाग्भिः सा भैमी राजानं नलमानंदमंथरे

२५

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

चकारतयाभैमीहिमसंबंधिनीरुचिरिवमुहूर्त्तमाश्चर्यरसेनतंराजानंलिमितंस्तब्धं आर्द्रंवचकार रुचि

रपिमंद्गलित्तैरनंदयतिरसैराईकरोतिच॥१८२॥द्रुतइति॥अस्मान्मुखादियममृतधारामधुराबागाबि

र्भूतितिवदन्सनलः अस्माभैम्यामुखचंद्रबिंबचुंबकोहृच्यंकमलानांसंबानहूकासंवादश्रीलाम्री

र्यस्येतंअत्यंतंसंवदतीतिसंवावहूकावदेर्यङ्लाहूकप्रत्ययऔणादिकः॥१८३॥प्रियेणेति॥अयप्रिये

णेवंप्रियवचोव्याहृतासाभैमीनपतेवंवास्यालंकारभूतामुक्तावेणुसंभवापिसाभैमीआकाशगत

हृतावताराभूमावबतीर्णाशोभमानातारारोहिण्यादिनारकेवस्मितरूपमंभुजालंकिरणसमूहं

वितताननविस्तारयामास॥१८४॥स्ववर्णनेति॥स्वस्तुतिंस्वयमेवकर्तुंनार्हतीतिचंद्ररूपत्वन्मुखचंद्र

स्तुतौमांनियुंक्ष्वअत्यंतमुदास्तेलक्ष्मीभवतीतिस्यानेयुक्तमेवेतिसाधरैइं नलमवोचत इयं

मयाजल्पितः त्वसंप्रतित्वंवर्णयेतिभैम्याआकूतम॥१८५॥तयेति॥तयासुमुख्याभैम्याव्याहृतःप्राण

समःसम्राट्लोकसारेणनलःस्मितभागीपद्मसंम्भइंवर्णयिष्यस्तांसुभगांभैमींपरिहासस्नाविशीगिरं

वक्त्र माणीं व भावे त्विति रतीत्युक्तौः क्लिष्टं ताडङ्काङ्कतोऽत्रीः शा हृत्त्वत् परिहासरस सोल्कीरिति विमृहां श्री
येणाश्चा ॥१६॥ इन्द्राविति ॥ एष स्त्रोकस्त्वित्यः ॥१७॥ तवेति ॥ तव मरुवे शुर्वेज्ञा तो जगत वरी भूत सूर्ये च
रु टू गीति मा करुपित स्या गीहिराकरणे नेत्रो लुपो स्यं तेलु भोरं मुरव भासा कदाचिदपि चंद्रेस्तु हुना
भिलषतीत्यजैमि ॥१८॥ आपेति ॥ चंद्रस्य कांसा हृतादा प्यायनाद्धातम एव काननं तस्माज्ज्ञाता
ब्दैस्याहूाङ्काहू एव पांसो निशा यांया वहछुति अयघ मेहुः रविन स्तावहिने न व्रजति अयचे तिवारा
त्रौवहूगमन हेतु हूये विकल्पः दिनेस्तगमने पूर्वसिल हूयाभावेय मेहुः स्यः शाह्नेयश्चारा चौहूरतःम्
यतेतया दिने नम्यूयतेइति सि इंद्रा नैर्व त्रूम मस्मदीयं संवादं मम्मोमाम्भोषी दितिभावः यहुश्च वे
तनस्यापि ग्राहूस्य चंद्रेण प्यायनं भवति किं पुनः सचेतनस्येत्यर्थः ॥१९॥ हूरेऽपीति ॥ हूरे देश्रोपिता
हूशस्य प्रसिहूस्येताव करुणा नस्य पानात्वाहुर सोपभोगे लव्धावधिरितः परमन्यत्स्वाहु नास्तीति प्रा
स प्रकर्षः रूपायाः पतिस्मिंडीव रूयेवस्वान्यमतामेव भासः किरणान्हियत्ति विकिरतीति विस्मतिजा ॥२०॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

अस्मिन्नेति॥ एषचंद्रः पुराणपुरुषस्य चक्षुर्बभूवेति यत् अस्मिन्नेत्रभवने ऽयमिन्दुरस्मान्न विस्मा
पयतेति सुंस्मयते रित्यात्वं भीः स्मोहेतुभये इत्यात्मने पदम् कुतो नाश्चर्यमित्याह भोस्तन्वि अत्रिनेत्रादु
त्पन्नस्येंदोस्तद्रूपं नेत्रीभूतं रूपं कुलस्यानुरूपं खलु नेत्राज्जातं नेत्रमेव भवतीति युक्तम्॥१११॥ आमि
युति॥ भोः स्निह्यते दुह्योदूलितानाभिर्ज्योत्स्नाभिरेव दुग्धधाराभिः रजन्येव रजकी तयायमंधकाररू
पाल्मं बरस्याभ्राकाशस्याववस्त्रस्याचनीलीरुचिर्मलिनकांतिः स्फुरन्नाशालीव अत्यापि रजकी
निर्मलोदकेनां बरेण स्नपितां नीलरुचिं क्षालयतीति हि॥११२॥ पयोमुचामिति॥ आशारदे जलनिमेघा
नां श्यामता मत्यंतं दूरीचकार शारदि घना धवलीभवंतीति भो वामोरु तथापि बहुलमेघपटलधवल
करणसमर्थयापि शारदा अस्य चंद्रस्य लांछनं मालिन्यमीषदपि न मार्ष्टुं नापारि॥११३॥ एकेति॥
अस्तंगच्छतोस्य चंद्रस्यैकादशकला एकादशरुद्रमौलीन्यांति किम् शेषाश्च पंचकलाः कंदर्पस्य त
णीरं प्रविश्य पार्थवं शराकाराः पंचेषवो भवंति किं एवं षोडशकलानां व्ययो ऽस्तमयोऽस्येत्यर्थः॥११४॥
निरंतरेति॥ भोस्तन्वि ताराः सहस्राणि निरंतरत्वेनाध्मातवधानेन स्यापयितापसर्पः कलंकहीनं सुधां

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैटी॰ द्वावि॰

शुक्तिरयतेतदास्मत्तनभ्यंद्रस्यन्मुखकांतिमाश्रयेत अयंनेत्यर्थः॥११५॥यत्स्यमिति॥यतःकार
णात्स्यंतनमुखसंबंधिनीज्योत्स्नाभामादित्सुसंइच्छतामेवादित्सुः अतश्चंद्रपद्मयोरेवविरोधएकार्य
लिप्साकृतइतिमन्ये॥११६॥लब्धमिति॥देवैंद्रैरपिपातुंनलब्धंतवमुखंदोरधरामृतंपीत्वाचंद्रदे
वैर्नृपसीकृतायामुक्तिलीकृतायामस्येदोःसुधायांघृणांदधेकरोमि अमृतंधरामृतमिंद्रस्यापि
दुर्लभंचंद्रसुधादेवैरपिपेयेतिवैवर्ण्यमितिभावः॥११७॥एवमिति॥सहरणतमोवधीनामीशं
चंद्रंमोलौधारयन्नब्धिसंभवंतीव्रंकालकूटविषंभुंक्ते मुक्तशंकःसन्विषधरनधन्ते विषधा
रणेऽेवधीत्वमेवहेतुः॥११८॥नास्मेति॥गुरोराचार्यस्यबृहस्पतेर्दारानुपभुंजानस्याप्य
स्यद्विजेंद्रस्यचंद्रस्यब्राह्मणाभेदस्यवपातःपातकितमाकाशेगस्यतनघनासीतततहेतुःआ
त्ममयःप्रकाशोयेषांतानात्मस्वरूपातिकृप्रकाशानभिन्नानित्यर्थःईदृशाननेतिमदेहमाप्तान्
जीवन्मुक्तान्नवृत्तयःपुण्यपापकृतानहिन घ्नंतिवध्नंति असंगोह्ययंपुरुषइतिश्रुतेःचंद्रआ
त्ममयप्रकाशःअतिमदेहंसंपूर्णत्वंप्राप्तःअतोनास्यपापादिकृतःपापइत्यर्थः॥११९॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सुधेति।। लोकैःपुत्रैःपितृभ्यः अहृाय वितीर्णं सुधाङ्कतं सुधाकारेणाहृतं अहृयाय पवित्रं तिलैः स्विन्नि
तं यन्निवापदकं तद्देवानां कान्तिसंवलितासुधेव सुधामती पितृभ्यानतया चंद्रमुपतस्थे प्राप
तपाद्देव पूज्यसंगतगतिं करणमित्रकरणपथि बुधकृष्णमिस्यात्मनेपदं संगत करणे।।१२०।।
पश्येति।। उत्तुंगसौधवासेन सुखवहश्येत्वत्क्रीडादीर्घिकोदके चंद्रस्य बिंबं पश्य इह चिरं निमज्ज
स्थितस्य प्रियस्य राजहंसस्य भ्रांत्या इयं राजहंसी प्रतिबिंबितसिंदोर्बिंबं चुंबति उभ्यस्व्रप।।१२१।। ।।
सौवर्गेति।। स्वर्गे भवः सौवर्गो देवास्तेषां नगरास्ते दैवसे अयं चंद्रो मृतं निपीय रिक्तः कृतः पुनर्निति
तवास्यां नयां प्रतिबिंबव्याजेन निमग्नः सन्नमृतानां पूरणं स्यात् तत्सोभवेत् अस्मकाकुः वितर्क
काकुर्वास्यादिसेकान्ययोक्ता।।१२२।। समर्मिति।। इह राज्ञौ कैरविरणाः भस्रनमेव पालिः तस्मिन्न
शाश्विनः करेण समं समेते संगते सति मकरंदव्याजेन दानोदकाभिषेको नयोरिंदुकैरविण्योर्वि
वाहलीलामाहैव।।१२३।। विकासीति।। विकासिनीलमायतं पुष्पमेनं नेत्रं यस्याः सा इयमिंदीव

नै॰टी॰द्वा॰दि॰

रिणीजनस्य आरएपज्ञासिनी जलवासिनी च स्वर्गेदीव्यति परह रिणी तस्माद्दिहस्थितैषा हरिणी
चंद्रभाजं प्रियं स्वर्गमुपरिष्टान्नविलोकते इति तेन किंतु विलोकते इति प्रियाचानन चंद्रभाजं कांतं वि
लोकते एषा ननेसत्रैषा ननेस्यैकछेदः आननचंद्रे सपरः॥१२४॥ तपस्यतामिति॥ जलेन तपः कुर्व
तां कैरवाणां समाधेर्ध्यानस्य निमीलनस्य च भंगे जाते अप्सरोरूपायाराज्ञेः स्मृतमेवाथरोष्ठे यस्य
तत् स्मरसुखारएवस्मितं तेन चालचंद्रमेव मुख्यमनैमि मुनीनां समाधिभंगार्थमुपरिस्थितानामप्सरसा
मपि मुखेवसिद्धेकार्ये स्मितविकसितं प्रसन्नं भवति हि वृद्धे इति भावः॥१२५॥ अस्मांक इति॥ अस्यां क
एव यत्कायस्याः अमृतमेवोदकं यस्याई दृशी चंद्रमंडली कामस्य काचित् क्रीडासरसी अत्र भव मस्यां
सरस्यामुत्पन्न मत्स्य एवैतत्सरस्याममृतानां पानात् कुलरहिते पि प्रदेशे अमृत्युं मीनं सकामश्चिह्नं विभ
र्त्ति॥१२६॥ ताराश्यीति॥ द्यौराकाश आत्मानं मधुमस्तै हर सम्मस्तैस्फुटं व्याचष्टे की दृशी ताराएवा
स्थीनिता स्मेन भूषायस्याः शाश्वेनेजह्नुजां च विभर्ति इति खा द्विजह्नुजा भर्तृ अत्र जह्नुजेति गंगा मा

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

त्रोपलक्ष्यते यद्याशिनमेवजह्रु ज्ञां विभर्तीति ताहकू चंद्रांद्रावणेन यांद्रावोभस्मानि तैर्मिलित
दीक्षितायाया पर्योनलत्त्वर्जीयीतछुरापलीं इहारोयस्याः ॥१२७॥ एकैवेति॥ एतस्येंद्रोर्जनक
स्यतस्यात्रिमुनिनेत्रस्यैकैवताराकनीनिका आसीत् अस्यतु चंद्रस्य पंसंपन्नातादृप्यधिका
यतोस्येंदोः तारान लब्धा लोसमयुक्ता विंशतिः ॥१२८॥ मृगाङ्कीति॥ भोमृगाक्षिय द्वैतादिंदो म
डलमस्तितत्स्मरस्यम्वेतं छत्रं स्फूर्तिमातियेरनंतरमस्येंदोर्यो भंगोभवतिसमस्यस्यछत्र
भंगः खलु मुख्यपक्षे इवहस्यपक्षेका मोक्षासाभावात्॥१२९॥ दृशोति॥ दृशानेनापिसता
रावणेन त्रीणपिजगंति जित्वासोयं चंद्रः कदापिविदधिजेतुं नाशकि चंद्र इलिंगी यथा या स्थितोरा
वणः तत्तु यारान्निनाभियमाणोत्र सत्ताध्यावर्तितानलचंद्रविजिगेषुत्रिपुरालप्रासिद्धिः॥
त्वदेकाननं निर्जितस्यतस्यंदोरेयंग्लानिर्युक्ता याो मुखदर्शकयुक्तेनापिरावणेननतं निर्जि
तः सतत्वेकेनैवाननजितइतिम्लानियुक्तेस्यर्यः भोमानिनि ॥१३०॥ हरस्पृहेति॥ अयंशशांक

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नैष॰टी॰ह्रावि॰

एतावंति दिनानि तावन्निजां पूर्वदशां जयं दर्पः पूर्वपूर्वावस्थाया उत्तरोत्तरावस्था उत्कर्षवितीजा
तेत्यर्थः संप्रति सेदर्पः त्वन्मुखेन साम्यं यातश्चेत्तर्हि नेतरमेवास्य भंगं प्राप्स्यसि पूर्णिमानंतरं स्
यात् अन्योपि प्रतिदिनं प्रकर्षं प्राप्नुवन्नहंकारेण वलीयसा स्पर्धमानो भंगं प्राप्नोतीति हि ॥३१॥
स्तोत्राणीति ॥ स प्रसिद्धो द्विजेंद्रो रामो जामदग्न्यः स्तोत्राणि सर्वाणि पवपरिभ्रमय स्तवादेवं रामाहृ
शारयेर्यस्यास्मान्नमतमंगं प्रापतयेव स एव द्विजेंद्रश्चंद्रः सर्वान्पद्मानभिभूय त्वन्मुखस्य प्राप्ति
रस्कारं प्राप्नोति ॥३२॥ पश्चांतरइति ॥ भोः पद्मपत्रविलोकनचतुरे चंद्रस्यांतर्मध्ये हरिणेन रूपेण मृ
गरूपमुना सलक्ष्मी क्रियते सह लक्ष्मणा वर्तते इति सलक्ष्म क्रियते तथा चंद्रस्यांतः प्रांतप्रदे
शो हरिणेन रूपेण धवलेनाकारेण लक्ष्म्या सह वर्तते इति सलक्ष्मी क्रियते इत्येष नलः कदापि
त्वत्सौंदर्यं भैमीमदर्शयत् कदाचिदेतं प्रांतदेशं भैमीमदर्शयत् स्निग्धेर्ष्यदृशं द प्रांतमध्यप्रदर्श
नेन नर्मक्रीडां चकारेत्यर्थः ॥३३॥ सागरादिति ॥ समुद्रात्तथा मुनिनेत्रोदराद्देवं प्रह्लाद्य जातो जातः

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

तेनायं चंद्रो द्विजः किं जातः एवमेव द्विजो भवन्नयं विधुः किमत्रिजः पर्यवस्यति द्विजो हि द्विजाज्जायते
अयं चंद्र एवं द्विजः अत एव द्विजाद् अत्रेर्जातः किमिति कार्यः एवं द्विजो भवन्नयं मत्रिजः त्रिभ्यो जातः त्रि
जः न त्रिजः अत्रिजः किं पर्यवस्यति यो हि द्विजः सकथं त्रिजो भवेदिति ॥ १२४ ॥ तारेति ॥ तारा विहारभुवि
नक्षत्रसंचारस्थाने तारा बुद्धानां देवता तस्या विहारभुवि शृंगारस्थाने च हिमरुचं तत्पारस्थाने भूतां
चंद्रवजातां च हिमं च श्रीते तुषारे च चंद्रे न च हिमं विदुरिति मृगनाभेर्मृगस्य नाभेः कस्तूरिकायाश्च
वासं चंद्रमयीं सिंदुश्चांकर्पूरमयीं च मंडलीं विंबं च यस्माद्धेतोः तत्भोसान्विते तैने वेकुहतेन
जिनस्य सतेब्रह्मा चंद्रस्य स्वर्लोकलोकतिलकत्वं प्राप्तः ते हि ब्रह्माणं स्वर्लोकलोकतिलकं इति व्यवहर
विहृते २ ति यद्वा जिनमते मंडलीकरणलक्षणस्य हृतेन ब्रह्मा चंद्रस्य स्वर्लोकतिलकत्वं हृतवान् यथा देवता वि
नियोगेन स्वतध्या गादेरपि पुण्यलोकप्राप्तिः ब्रह्महृतस्य जायां मंडलीभव मुहृतेन चंद्रस्तिलकत्वं प्रापेत्स
र्थः चंद्रो हि स्वर्लोकस्य तिलकः ॥ १२५ ॥ इंदुमिति ॥ त्वन्मुखात त्वन्मुखवमपे समकर्म लिप्य पूर्वोपेपन

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

मैरी·द्वा·त्वं

मी चंद्रं वहुतत्त्वणामीबद्रसमासंतर्णः अतः कवयः कथयंतीति विभावासपोवहूस्युरस्ताहितीये ति वहुष्व
ततोमृगो मृगतत्क्षिक आवर्द्धतत्त्वणं चंद्र इति वा कस्मात् नितयाचंद्रस्याधिकतरणारूपताभासैवेनं चंद्र इन मु
चतिभोद्ग्रंद्रमंडलज्योत्भगतिनाबिवदनेपात्राबीजुपमुसंबंधिनीपुनिलिपुष्टानेपुमोहस्यमहिमाप्रा
गलभ्यंनासेति हि सर्वेषामृदाएवपशावर्द्धस्यर्यः ॥१३६॥ स्वर्भानुनेति॥ राहुणा हरपानेपात्रासनेन दुः
खाह्वतापीहितासुधा एनं चंद्रं सत्वात तांश्लेनपादलंतवाधरीष्टं प्राप्यामुख्या ऽरस्य निजं सितेमात
मेवचिह्नं निहुते आच्छादयति दुःखाह्वते तिदुःखात्मा तिलोभ्ये इति डाच् ॥१३७॥ हर्यक्षीति॥ हरेर्विष्णो ४१
रक्षितइवतोरक्षुं चाक्ष्रा वोदरे ऽभ्रकरूपेणनिलिप्यवर्त्तमानस्योस्य नदीभैपुष्पोहरेरिंद्रस्यपत्न्याहरि
तोपप्राप्यादित्राप्रस्तस्यामुख्यचंद्रस्यलन्मुखयशाइंगोपदृश्नितस्य ग्रासभस्यरमांकादेकस्यभं
गः कमलाङ्गाग्म्रयः सिंहिकायास्सुतोऽभिचतर्एकाकिनोस्य वंद्रस्य तन्मुखपद्मः प्रतिहृं हूं राहुःस
पुनरस्यैकः प्रतिभ दस्सं प्रतिस्यात यद्वा संप्रति अस्य पुनः स एकः प्रतिभ होकः सिंहिकासुतो भवतरएका

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

सिं

क्रिनोस्य चंद्रस्य त्वन्मुखवयस्यः प्रतिद्वंद्वी न भवति राहुच्छलेन पद्मसंस्पर्शात्पत्वे न बहुत्वात् । अतः
केवलराहुरेव चैकाकी चंद्रभप्रतिभटइत्यर्थः अथ त्वत्त्वन्मुखकमलाङ्गो नाम स्वशत्रुभ्रतास
ह्यादेकस्मान्नात्वत्तराजयोर्जातः हर्यक्षीभवतः सिंहीभवतोतएव कुरंगशशो वा उपलक्षणमेतत
त् यं कंचिन्मृगं जठरे निक्षिप्य भक्षयित्वा जातस्फीतत्वनोहरेः सिंहस्य पत्न्या प्रसूतस्माद
प्यचंद्रस्य त्वन्मुखकमलात्मराजयोर्यः सपद्माङ्गास्मुराजयोः पद्मेवाद्वेगजे लिपद्मासम
संस्पर्शाद्यस्मात्सः पुनः सिंहएकः प्रतिद्वंद्वीति द्वितीयोर्थः ॥ २३ ॥ यत्सूजाम्निति ॥ यन्मज्जातो
ह्यानयत्तद्यमेवोस्यले तद्रूपोयस्य त्वन्मुखभूतस्य पद्मस्य सूजां चकार वाक्यारंगच्छतीति
वाक्यार्थशीलस्य व लीस्तितुम वाक्येत्यर्थः ईदृशीरुचिर्यस्येदृशोयं पद्मः तावकं मुखं चेत् भोः प्रि
येतदासोचंद्रः कोनाम कीदृशः यस्मरगास्य आथोऽहः तन्मोलिस्यलावस्यायिन्याः स्वस्तदि
न्मास्तराव नौतीरस्य मौयाव नीवनंतत्र ये वानीराचंजुलास्तव वसनन्नीलोतर्थको यं चंद्रः ॥ २४ ॥

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

नै॰टी॰द्वि॰

जातमिति॥ अस्यामैद्र्यां दिशि संज्वरतः अमृपामले ऐकमत्येन स्थितानां सकलानां कलानां निर्मि
तेन निर्माणरूपसैकांतधवलकलानिर्मितस्येत्यर्थः अतएव निर्मलस्य निष्कलंकस्येंदोर्नीलोत्पल
सहृशासुत्संगे स्थितमंकं बलविजयिनः शक्रस्य गजग्रामणीर्गजश्रेष्ठ ऐरावणः तस्य गंडपिंड
योर्हूंतदेशाद्यानं निर्गमनस्थानं यस्य दानइव स्य मदोदकस्य तस्य लवस्तस्य गालनं संपृ
क्तस्मात्काकतालीयं जातं विशंके॥१४०॥ अंशमिति॥ चंद्रस्य षोडशमंशं कलां कथयंति म
णीषिणः प्रतिपदादिर्यस्मिन्कर्मणि राकायाः आ आराकं प्रतिपदादि आराकं वर्धनशीलाः ताः
कलाः पंचदशैव नेचंद्रं वनयंति वर्तुलं कुर्वंति याः पुनः षोडशी कला तिथिं षोडशीं विनाशेषः
सन्नुद्धृतः पृथक्कृतः सा कला किं हरस्यालंकृतिम्बूडामणिरासीत् तदेवं विलंबमलिनं दृश्यते न क
लंकोन्यो स्तीत्यर्थः॥१४१॥ ज्योत्स्नामिति॥ भोमुग्धे त्वं मुखं नेत्रजलस्यापनधिकं विधिसु विधुर
यं चंद्रः चकोरपक्षिणां ज्योत्स्नां याततयति कीहग्रागादिनसंतर्पणे नात्मीकृतादात्मायत्नादात्मसात्कृ

१३

नैरी.डावि.

त्रकोटिव्याजं दध्यानैः शकलैर्दिक्चक्रवालमलं करोति न खलु त्राणि अस्थिरखंडत्वेनोत्प्रेक्षंते ॥ ८ ॥ का
ल इति ॥ कालः समय एव किरातः ह्रस्वकिरातस्य स्फुरानि विकसिता नियम्मकानि येन स्फुटपद्मं कंज
लं यस्य वा स्फुटपद्मकः ईदृशस्य यस्य दिनरूपस्य हस्तिनो वधं अधात् तस्यैव दिनहि परस्परस्या रक्तधा
रैवेयं संध्या नक्षत्राणि च तस्यैव कुंभस्य समौक्तिकानि ॥ ९ ॥ संध्येति ॥ पूर्वं पार्वती परिणयने विवाहात्पू
र्वमेव रक्तांशुकधारणोत्सवे दिगंबरेण हरेण संध्याकाले अरुणो वरुणदिग्विभागः परिहित इस्यवेमि
यस्मिन्नुत्सवे रक्तांशुकानि धियंते तत्पुष्पसिंदूरिकापर्वकश्यते तत्र स संध्यारुणं दिग्विभागमेव वसनं दि
गंवरत्वात्परिहितवानिस्यवैमीत्यर्थः ॥ १० ॥ सतीमिति ॥ भोः सुनेत्रे भैमि सतीं दक्षकन्यामुमां पार्वतीं च यः
परिणयता दिगंबरेण हरेण पुष्पसिंदूरिकार्थं रागशोभे रागएव शोभाय योस्ति रागेण शोभते इति वा ईदृ
ग्रूपानुभे दिशौ प्रावृता आवेवरस्य वस्त्रे किमलं भिधातां प्रासेपरिहिते इति यावत् क्व हि संधीमभिद्वे अपि
संध्ये सम्मुखी हृत्स यत्र हि संधीस्तः ते उत्ते हे अपि दिशा विसर्यः अभिरभागे इति लक्षणेक संप्रेषवचनी
य संरक्षायां हि तीयां केचिदाहुः तद्गृहता हरेण हि संधीमभि राग शोभे दिशौ वसने उभे सतीपार्वत्यौ अलं

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative

निर्गछत्किरणायंक्तिरेवहैंगुलवेत्रंहिंगुलरक्तवेत्रंयस्याःसातयाअत्रसंध्ययानिवार्यमाणादिवसेरा
त्रेहूरेहारपालपदेअधिकारःप्राप्तःयस्यहारयालोपिवेत्रलतांगृहीत्वाप्रविश्रांतंवारयतिद्वयम
पिरात्रौप्रविश्रांतंदिनंनिवारयतीसर्थः॥६॥महेति॥महानटोःहिर्बुध्नोस्यमहाकालस्सकथ्यतेइत्यम
मरकोषःसमहानटःशिवःभानुरागेसूर्योस्तमयसमयेकुनटीमनःशिलारूपांसंध्यामिवईशांपा
र्वतीसहायरूपोविविक्तसत्तारणांपंक्तिरेवस्रकृतयातयावियताचतन्वाआकारारूपेणापिवपुषा
अंगहारसंगविक्षेपंतांडवंकरोतिनेपालीकुनटीगोपानेपालदेशजातामनःशिलाकुनटीमस्यनदी
मपि)आरक्तपीततयासंध्येवकुनटीरूपत्वेननिरूप्यतेसेनचपार्वतीत्वेनअयंचमहानटउत्तरूपोमहः
कश्चित्संधौभवानांभावानांरसानांपुरुषाणांवासंधौसुखप्रतिसरवादिसंधौवावर्तमानांयापकुत्से
णदर्थेकुःकुनटीमस्यनदीमपिसभानुरागेसभारंऊनेईशांसमर्यासंध्यायविचार्यस्वच्छारीरेलाग
हारंनर्तंतनोतिपक्षेअंगेतिसंबोधनम्।तस्याःकुनशापुष्पस्त्रगादिनाहारंतनोतिइतिध्वनितोर्थः॥॥
७॥भूषेति॥सोरांनटःसंध्याकालनटःचंद्रमौलिःनाट्यांतांडवंवात्रुटितस्येभूषणभक्तास्पिदास्त्तःनरु

CC-0 Panjab University Chandigarh. An eGangotri-Vaidika Bharata Initiative